

Αρ. ειο. 9740

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΛΛΑΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΗ

ΑΘΗΝΑΙ
1963

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΕΛΛΑΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΗ¹

Μεγαλειότατε,

Εύχαριστῶ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπιτροπὴν διὰ τὴν Ἑνωσὴν τῆς Εὐρώπης ἣ ὁποία μοῦ δίδει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀναπτύξω ἐνώπιόν σας ὠρισμένας, ὅπως πιστεύω, θεμελιώδεις σκέψεις διὰ τὴν θέσιν καὶ τὴν θεώρησιν τοῦ ὅλου προβλήματος τῶν σχέσεων Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης.

Τὸ θέμα, τὸ ὁποῖον ἀπεφάσισα νὰ ἀναπτύξω ἐνώπιόν σας, φέρει τὸν ἀπλὸν τίτλον «Ἑλλάς καὶ Εὐρώπη». Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ πραγματευθῆ κανεὶς ἢ μὲ κέντρον βάρους τὴν Ἑλλάδα, ἢ μὲ κέντρον βάρους τὴν ὅλην Εὐρώπην, ἢ τέλος μὲ τὴν προσπάθειαν νὰ τὰ ἐναρμονίσῃ καὶ νὰ δείξῃ τὴν βαθυτέραν σχέσιν, ἣ ὁποία ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κέντρων.

Ἡ Ἑλλάς εἶναι γεωγραφικῶς μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ὅμως, εἶναι συγχρόνως ἣ Ἑλλάς καὶ ἣ δημιουργὸς τοῦ πνεύματος τῆς Εὐρώπης. Ἐπὶ πλέον δέ, ἂν καὶ εἶναι ἣ δημιουργὸς τοῦ πνεύματος τῆς Εὐρώπης, ἣ Ἑλλάς κρατεῖ διὰ τὸν ἑαυτὸν τῆς τὴν ὁλωσδιόλου συγκεκριμένην καὶ ἰδιαιτέραν φυσιογνωμίαν τῆς.

Γενικῶς, κατὰ τοὺς ἐρμηνευτὰς τοῦ πνεύματος τῆς Εὐρώπης, καὶ εἰδικώτερον κατὰ τοὺς τελευταίους, συγκεκριμένως δὲ κατὰ τὸν πολὺν Dilthey, τρία εἶναι τὰ πνεύματα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν καὶ συνθέτουν τὴν σημερινὴν εὐρωπαϊκὴν πραγματικότητα : τὸ ἑλληνικὸν

1. Διάλεξις γενομένη εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας τὴν 27ην Φεβρουαρίου 1963.

πνεῦμα, τὸ ρωμαϊκὸν πνεῦμα καὶ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα. Ὅμως τὰ πνεύματα αὐτά, τὰ ὅποια συνεχωνεύθησαν διὰ τὸ ἀποτελέσουν τὸν πυρῆνα τοῦ ὅλου πνευματικοῦ οἰκοδομήματος ποῦ λέγεται Εὐρώπη, εἶχον ὡς φορεῖς ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τοὺς παλαιούς λαούς τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ συγκεκριμένως πρῶτον τοὺς Ἑλληνας τῆς Δύσεως, τοὺς Ἑλληνας τῆς Ἰταλίας καὶ ὄλων τῶν ἄλλων παραλίων τῆς Μεσογείου μέχρι τοῦ Γιβραλτάρ, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τοὺς Ρωμαίους καὶ τέλος τοὺς βαρβάρους, οἱ ὅποιοι κατέλυσαν τὸ Δυτικὸν Ρωμαϊκὸν Κράτος. Τοῦτο δὲ σημαίνει ὅτι φορεῖς αὐτοῦ τοῦ νέου πνεύματος εἶναι οἱ ἀρχαῖοι λαοὶ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ νέοι λαοί, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἀκμαῖοι. Ὅμως οἱ νέοι λαοὶ διεσταυρώθησαν μὲ τοὺς παλαιούς καὶ ἀπὸ τὴν διασταύρωσιν αὐτὴν προῆλθεν ὅ,τι σήμερα ὀνομάζομεν Εὐρώπην καὶ Εὐρωπαϊκοὺς λαούς. Ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ πνεύματα, τὰ ὅποια συνέθεσαν τὴν εὐρωπαϊκὴν πνευματικὴν καὶ πολιτικὴν πραγματικότητα, ὁ Νίτσε, ὁ ὅποῖος εἶναι ὁ πρῶτος ποῦ ἐπεσήμανε τὴν ἀνάγκην τῆς ἐνώσεως τῆς Εὐρώπης, ἄλλως, λέγει, «τὴν Εὐρώπην περιμένει καταστροφή», θεωρεῖ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ὡς τὸν κύριον πυρῆνα τῆς ὅλης Εὐρώπης. Καὶ ὁ Νίτσε ἦταν ἓνας ἄνθρωπος, ὁ ὅποῖος ἐγνώριζε βαθύτατα τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, καὶ ὄχι μόνον τὸ ἐγνώριζε, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο δὲν ἄλλαξε γνώμην καθ' ὅλην του τὴν ζωὴν, ἐνῶ σὲ ὅλα τὰ θέματα, τὰ ὅποια ἐπραγματεύθηκε, ἄλλαξε γνώμη καὶ ὄχι μόνον μιᾶ φοράν — λέγει, λοιπόν, ὁ Νίτσε ὅτι ὑπῆρξε μεγάλη ἀτυχία διὰ τοὺς Εὐρωπαϊκοὺς λαούς, ὅτι ἐγνώρισαν τοὺς Ἑλληνας μέσῳ τῶν Ρωμαίων. Διότι, λέγει, τοῦτο ἐσήμαινε καὶ μίαν νόθευσιν τοῦ πραγματικοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος.

τος. "Αλλη θὰ ἦτο ἡ Εὐρώπη, ἂν οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ ἐγνώριζαν ἀπ' εὐθείας τοὺς "Ἕλληνας.

Εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητον ὅτι ἡ Ἑλλάς ἐχώρισε πρώτη τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τὴν Ἀσίαν. Ὁ χωρισμὸς αὐτὸς ἐγένε εἰς τὰς πόλεις τῆς Ἰωνίας, ὅπου ἀκριβῶς ἐβλάστησε τὸ πρῶτον ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία ἐχώρισε τὸν μῦθον τῆς Ἀσίας ἀπὸ τὸν λόγον τῆς Ἑλλάδος, διότι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἐδημιούργησε ἀκριβῶς τὸν Λόγον, δηλαδή ἐφερε εἰς φῶς τοὺς νόμους τῆς Λογικῆς, ἄρχισε νὰ βλέπη καὶ νὰ ἐρμηνεύη τὸν κόσμον σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς Λογικῆς. "Ολαὶ αἱ βασικαὶ ἰδέαι, ποὺ ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα τοῦ σημερινοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολίαν, δημιουργήματα τῆς χώρας, ἡ ὁποία φέρει τὸ λαμπρὸν ὄνομα Ἑλλάς. Αἱ ἰδέαι αὐταὶ ἐγεννήθησαν καὶ ἐδοκιμάσθησαν καὶ ἐκρίθησαν ἐδῶ καὶ ἐγιναν οἱ μοχλοὶ τῆς ζωῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Δυνάμεθα, λοιπόν, νὰ εἴπωμεν ὅτι ὅλοι οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ τρώγουν τὸν πνευματικὸν ἄρτον τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ Ἀσία, ἡ γηραιὰ αὐτὴ καὶ μεγάλη ἥπειρος, δὲν ἐδημιούργησε οὔτε ἐπιστήμην, οὔτε Λόγον, ἀλλὰ ἔμεινε, μέχρι σήμερον μέσα εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν καὶ εἰς τὸν πέπλον τοῦ μύθου. Δὲν ὑπάρχει ἀσιατικὴ ἐπιστήμη — οἱ Ἕλληνες ἀνεκάλυψαν τὰς ἀρχὰς τοῦ Λόγου, ἵδρυσαν τὴν Φυσικὴν ἐπιστήμην, ἵδρυσαν καὶ ἐκαλλιέργησαν τὰ Μαθηματικὰ καὶ πρὸ παντὸς τὴν Φιλοσοφίαν. Πέραν τούτου, ἡ πόλις, ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλις καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας εἶναι τὸ μέγα πολιτικὸν κατόρθωμα τῶν Ἑλλήνων. Ἐντὸς τῆς πόλεως, πρώτην φοράν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου, οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὸ δικαίωμα τῆς ἰσοτιμίας καὶ τῆς ἰσηγορίας. Οἱ ἄν-

θρωποι γίνονται πολῖται, παρόμοιον δὲ γεγονὸς δὲν ὑπάρχει εἰς ὅλην τὴν προηγούμενη ἱστορίαν τοῦ κόσμου καὶ πρὸ παντὸς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀσίας. "Ὅπως ἡ φιλοσοφία, ἔτσι καὶ ἡ πόλις ἐχώρισε ριζικῶς τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τὴν Ἀσίαν. Λέγεται γενικῶς ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἐδημιούργησαν τὴν ἔννοιαν τῆς πολιτείας. "Ἐχω τὴν γνώμην ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ μίαν ἱστορικὴν — καὶ μάλιστα βαρεῖαν — πλάνην.

Οἱ Ρωμαῖοι ἐδημιούργησαν ὄχι τὴν πολιτείαν, ἀλλὰ τὸ *imperium* καὶ εἰς αὐτὸ ὑπεδούλωσαν τοὺς λαούς, τοὺς ὁποίους κατέκτησαν. Οὔτε ἡ Αἴγυπτος, οὔτε αἱ Ἰνδίαί, οὔτε ἡ Κίνα, οὔτε ἡ Μεσοποταμία ἐδημιούργησαν ποτὲ πόλεις, δηλαδὴ πολιτικὰ συστήματα, πολιτικὰς μονάδας, ὅπου οἱ ἄνθρωποι νὰ ἔχουν τὴν συνείδησιν τοῦ πολίτου, νὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα τῆς ἰσηγορίας καὶ νὰ θεωροῦνται πολιτικῶς ἰσότιμοι. Ἐπίσης εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐχωρίσθη συνειδητῶς ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν φύσιν, τὴν περιβάλλουσαν αὐτὸν φύσιν, καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔφθασε ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν αὐτοβεβαίωσιν τῆς ἀπολύτου ἀξίας του. "Ὅμως ποτὲ εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν ἐθεοποιήθη ὁ ἄνθρωπος.

Καὶ οἱ προηγούμενοι πολιτισμοὶ ἐδημιούργησαν ὅ,τι ὀνομάζομεν τέχνην καὶ μάλιστα μεγάλην τέχνην. "Ὅμως κλασσικὴν τέχνην ἐδημιούργησαν μόνον οἱ Ἕλληνας. Μὲ τὴν τέχνην αὐτὴν παρέστησαν οἱ Ἕλληνες ὄχι τὸν συγκεκριμένον ἄνθρωπον, ὄχι τὸν τάδε ἄνθρωπον, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς Αἰγυπτίους οἱ ὁποῖοι παρέστησαν τὸν τάδε βασιλέα, ἀλλὰ παρέστησαν τὸν ἰδανικὸν Ἕλληνα, ὁ ὁποῖος συγχρόνως εἶναι καὶ ὁ ἰδανικὸς ἄνθρωπος. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἡ Ἑλληνικὴ τέχνη, ἰσχυρίζομαι ὅτι εἶναι ἡ μόνη πράγματι οἰκουμενικὴ τέχνη. "Ἐχει πα-

τρίδα — διότι καμμιά τέχνη δὲν εἶναι χωρὶς πατρίδα — ὅμως ἔχει οἰκουμενικὴ σημασία. Δηλαδή γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ δὲν χρειάζονται ἐρμηνεῖαι, δὲν χρειάζονται ἐξηγήσεις, δὲν πρέπει νὰ διαβάσῃ κανεὶς βιβλία γιὰ νὰ καταλάβῃ τί σημαίνουν τὰ ἑλληνικὰ ἀγάλματα, διότι ὁμιλοῦν κατ' εὐθείαν εἰς τὴν ψυχὴν ὅλων τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ τελευταῖος μέγας εὐρωπαϊὸς καλλιτέχνης καὶ δημιουργός, ὁ Γκαῖτε, κατενόησε εἰς βάθος τὴν αἰωνιότητα καὶ τὴν αἰωνίαν νεότητα τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης καὶ διέγνωσε ὅτι κάθε ἄλλη τέχνη εὐρωπαϊκὴ, ὅσον ὑψηλὴ καὶ ἂν εἶναι, ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς, ὅπως λέγει, εἶναι ἐφήμερη. Τὸ γεγονός τοῦτο ὁ Γκαῖτε τὸ ἐσυμβόλισε, εἰς τὸ Β' μέρος τοῦ Φάουστ, μὲ τὸ τέκνον τοῦ Φάουστ καὶ τῆς Ἑλένης, μὲ τὸν Εὐφορίωνα. Ὁ Εὐφορίων συμβολίζει τοὺς πολιτισμοὺς τῶν νεωτέρων εὐρωπαϊκῶν λαῶν, οἱ ὅποιοι ἐγεννήθησαν ὅλοι ἀπὸ τὴν δίψαν τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν πρὸς τὸ κλασσικὸν πνεῦμα καὶ πρὸς τὸ φῶς τῆς Ἑλλάδος. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν ἓνας μόνον Ἕλληνας, ὁ Θεοτοκόπουλος, κατώρθωσε μὲ τὴν ζωγραφικὴν του νὰ ὑπερνικήσῃ καὶ αὐτὴν τὴν Ἀγαννέννησιν καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἓναν ἀφάνταστον πλοῦτον μορφῶν, τῶν ὁποίων τὸ κάλλος εἶναι ἀναμφισβήτητον. Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ Θεοτοκόπουλου ἐργάζεται μὲ χρώματα, τὰ ὅποια νομίζει κανεὶς ὅτι ἔρχονται ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ ἀπείρου, ὅπου ἡ κοσμογονικὴ διαδικασία δὲν παύει ποτέ. Θὰ ἔλεγα ὅτι διὰ τὸν Θεοτοκόπουλον δὲν ἰσχύει ὅ,τι εἶπε ὁ Γκαῖτε διὰ τὴν ἄλλην εὐρωπαϊκὴν τέχνην.

Ἡ σημερινὴ λοιπὸν Εὐρώπη, ὅπως ἐμφανίζεται, κινεῖται καὶ δρᾷ, δὲν εἶναι νοητὴ δίχως τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς, δίχως τὴν τέχνην, τὴν ἐπιστήμην, ἀλλὰ καὶ δίχως

τὴν θρησκείαν, δίχως τὸν Χριστιανισμόν. Ἐδῶ ὅμως ἐπιθυμῶ νὰ δώσω μίαν ἐρμηνείαν, νὰ σταματήσω κάπως εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ὁ Χριστιανισμὸς εἰσέρχεται εἰς τὸν κόσμον διὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Παῦλος κατενόησε τὴν ἀνάγκην ὅτι ἔπρεπε νὰ φέρῃ τὸ κήρυγμα εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ γενικῶς εἰς τοὺς Ἐθνικοὺς. Ὅταν λέγω ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἰσέρχεται διὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὸν κόσμον, ἐννοῶ ὅτι ὁ ὑπάρχων γραπτὸς λόγος περὶ Χριστιανισμοῦ, ἐξ ἀρχῆς, ἐκ καταβολῆς, εἶναι λόγος γραμμένος εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ἡ Καινὴ Διαθήκη εἶναι κείμενον ποῦ ἐγράφη, ἐκτὸς τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου, ἐξ ἀρχῆς εἰς τὰ Ἑλληνικά. Τοῦτο βέβαια ἔχει βαθυτάτην σημασίαν, διότι μία γλῶσσα δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνα νεκρὸν σύστημα λέξεων, μία γλῶσσα εἶναι ἓνα ψυχικὸν σύνολον συμβόλων ἑνὸς πνεύματος. Ἡ ἑλληνικὴ λοιπὸν γλῶσσα ὑπεδέχθη τὸν Χριστιανισμόν μὲ τὰ σύμβολά της, ἔδωκε χρῶμα εἰς αὐτόν, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρίσῃ ποτὲ κανεὶς τὴν γλῶσσαν ἀπὸ τὸ περιεχόμενον. Δι' αὐτὸ λέγω ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἐπίσης ἑλληνικὸς ἀπὸ τὴν καταβολὴν του· ἀφήνω πλέον τὴν ὅλην μεγάλην πάλην, ἣ ὅποια διήρκεσε ἐδῶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐπὶ τετρακόσια καὶ πλέον χρόνια μεταξὺ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὥσπου ὁ Χριστιανισμὸς νὰ λάβῃ τὴν μορφήν, τὴν ὅποιαν προσέλαβε μέσα εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν. Χωρὶς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ἢ ὅλη αὐτὴ διαμόρφωσις τῆς ὀρθοδοξίας δὲν εἶναι κατανοητὴ.

Δὲν θὰ εἶναι ὑπερβολή, ἀλλ' ἡ εἰλικρίνεια καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀκρίβεια ἐπιβάλλει νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ κόσμος καὶ συγκεκριμένως ὁ κόσμος τῆς Εὐρώπης, ἀφ' ἧς ἄρχισε νὰ σχηματίζεται, ἀπὸ τὴν στιγμὴν ἐκείνην συγ-

χρόνως ἄρχισε καὶ νὰ ἐξελληνίζεται, διότι τὰ στοιχεῖα ἀκριβῶς τῆς διαμορφώσεώς του κατάγονται ἀπὸ ἐδῶ. Πέραν ὅμως τῆς Εὐρώπης δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ἰσχυρισθῆ κανεὶς ὅτι γίνεται σήμερα, αὐτὸ εἶναι πεποίθησίς μου, ἕνας ἀθόρυβος ἐξελληνισμὸς τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ βεβαίως εἰς τοῦτο δὲν θὰ ἐπιμείνω τώρα περισσότερο, ἀλλὰ θὰ εἶπω μόνον τόσον, ὅτι οἱ τρόποι με τοὺς ὁποίους γίνεται ὁ ἐξελληνισμὸς αὐτὸς εἶναι πάρα πολλοὶ καὶ ἀναφέρω ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τρόπους δύο μόνον : ὁ ἕνας εἶναι ὁ πολιτικός, τὸ πολιτικὸν ἰδανικὸν τῆς πόλεως, τῆς ἐλευθερίας, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, τὸ ὁποῖον ἐδημιουργήθη ἐδῶ· ὅλοι δὲ σήμερα ζητοῦν ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ἐλευθερίαν, ὅλοι ζητοῦν δημοκρατίαν, ἡ ἔννοια αὐτὴ εἶναι σήμερα οἰκουμενική. Ἡ λέξις δημοκρατία ἀκούεται εἰς τὰς γλώσσας ὅλων τῶν λαῶν καὶ ὅλων τῶν φυλῶν, εἶναι δὲ δημιούργημα ἑλληνικόν. Ὁ ἄλλος τρόπος ἐξελληνισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία διδάσκειται εἰς ὅλα τὰ Πανεπιστήμια τοῦ κόσμου καὶ βέβαια τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας εἶναι μία γλῶσσα καθολική, μετὴν ὁποῖαν κανεὶς, ὅπουδὴποτε τῆς γῆς εὐρεθῆ, εἶναι δυνατόν νὰ συνομιλήσῃ μετὸν συνάνθρωπόν του. Μοῦ ἔτυχε νὰ συνομιλήσω μετ' Ἰνδοῦς, Κινέζους, ὅταν κάποτε ἤμουν εἰς τὴν Ἀμερικὴν, ἀλλὰ ἡ συνομιλία μου αὐτὴ κατ' ἀνάγκην ἔπρεπε νὰ περιστραφῆ εἰς τὴν σφαῖραν τῆς φιλοσοφίας, εἰς τὴν σφαῖραν τῆς θρησκείας δὲν ἦτο δυνατόν φυσικὰ νὰ γίνῃ συνομιλία, διότι ἐκεῖνοι ἦσαν βουδδισταί, ἐγὼ ἤμουν χριστιανός. Δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν σφαῖραν αὐτὴν ἡ εὐκολία καὶ ἡ ἐνότης, τὴν ὁποῖαν ἀκριβῶς παρεῖχε τὸ γεγονός ὅτι καὶ ἐκεῖνοι καὶ ἐγὼ εἶχαμεν κοί-

νάς έννοίας, τὰς έννοίας τῆς έλληνικῆς φιλοσοφίας. "Ωστε, αν και τὸ έλληνικὸν πνεῦμα έχει πατρίδα, ὅμως ἐκ τῶν πραγμάτων έχει χαρακτῆρα οἰκουμενικόν. Εἶναι πνεῦμα γενικῶς τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνῶ κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ πνεύματα, ἀφῆνω τοὺς παλαιούς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, οὔτε τὸ Γαλλικὸν οὔτε τὸ Γερμανικόν, οὔτε τὸ Ἰταλικόν, ὅσην μεγάλην σημασίαν και αν εἶχαν διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς Εὐρώπης, κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲν έχει αὐτὸν τὸν καθολικόν, οἰκουμενικόν χαρακτῆρα.

Πρέπει νὰ ἔχωμεν συνείδησιν αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ κόσμος ἀθορύβως, ἀλλὰ και διὰ μέσου ἐπαναστάσεων και πολέμων, ἐφ' ὅσον και τὰ δύο αὐτὰ γίνονται ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας τῶν λαῶν, ἐξελληνίζεται μὲ τὰ ἀγαθὰ τοῦ έλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τὰ ὅποια ἔχουν οἰκουμενικὸν χαρακτῆρα. Κλασσικὰ κείμενα φιλοσοφικὰ και ἱστορικὰ και γενικὰ κείμενα τέχνης εἶναι τὰ μόνιμα ἐκπαιδευτικὰ μέσα, τὰ ὅποια καλλιεργοῦνται εἰς ὅλα τὰ Πανεπιστήμια τοῦ κόσμου. Οὐδεὶς λαὸς τῆς ἀρχαιότητος, ἐκτὸς τῶν Ἰνδῶν, κατώρθωσε νὰ φιλοσοφήσῃ, αν και ἡ Ἰνδικὴ φιλοσοφία εἶναι και εἰς ἡμᾶς τοὺς Εὐρωπαίους δυσπρόσιτη, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ κτῆμα τῶν ἄλλων λαῶν, διότι εἶναι μία κλειστὴ γλῶσσα, εἶναι ἓνας κλειστὸς κόσμος. Κανεὶς λαὸς δὲν ἐφιλοσόφησε, ἀλλὰ και κανεὶς δὲν ἠδυνήθη νὰ φιλοσοφήσῃ ἀνευ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων παραμένει μέχρι σήμερον τὸ ἀκμαῖον σύστημα έννοιῶν διὰ τοῦ ὁποίου ἡ ἀνθρωπότης — και ὄχι μόνον ἡ ἐλευθέρα — ἐκφράζει τὴν πίστιν της δι' ὅλα τὰ πράγματα, τὴν πίστιν της περὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου και τοῦ νοήματος γενικῶς τῆς ζωῆς. Τὸ σύστημα τῶν έννοιῶν

τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἐγινε πράγματι οἰκουμενικὸν σύστημα ἐννοιῶν. Ὁ ἄνθρωπος σήμερον δύναται νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀξιοπρέπειάν του καὶ τὴν ἐλευθερίαν του μόνον ἐφ' ὅσον ἔχει κατανοήσει τὸ σύστημα αὐτὸ τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ἄλλο μέγα προνόμιον τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος ὑπῆρξε καὶ εἶναι τὸ ἀδογματίστον. Τὸ ἀδογματίστον τοῦτο ἐπέτρεψε εἰς τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα νὰ ἀνανεώνεται συνεχῶς, νὰ εἶναι πάντοτε νέον. Ἐπίσης αὐτὸ τὸ ἀδογματίστον χαρακτηρίζει καὶ τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς Εὐρώπης, μολονότι βεβαίως ὑπῆρξαμεν μάρτυρες κατὰ τὸν δεύτερον Παγκόσμιον πόλεμον σκληρῶν καὶ φρικτῶν δογματικῶν συστημάτων, τὰ ὅποια ὅμως ἡ πυρὰ τοῦ πολέμου κατέστρεψε. Μὲ αὐτὸ τὸ ἀδογματίστον ἀνανεώνεται συνεχῶς καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸν πνεῦμα. Ἀντιθέτως, ὅλα τὰ Ἀσιατικὰ πνεύματα εἶναι δογματικά καὶ διὰ τοῦτον τὸν λόγον γηραλέα. Δι' αὐτὸ εἰς τὴν Ἀσίαν οἱ αἰῶνες καὶ αἱ χιλιετηρίδες εἶναι ὡσάν νὰ μὴ κινουῦνται, ἐνῶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὐρώπην κινουῦνται τὰ πάντα. Εἰς τὴν Ἑλλάδα μάλιστα κινουῦνται ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν τὰ πάντα. Καὶ διὰ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι δύσκολη ἡ ζωὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα, διότι διαρκῶς ἀναθεωροῦνται ἐδῶ τὰ πάντα, κρίνονται καὶ ἐλέγχονται τὰ πάντα. Δι' αὐτὸ καὶ κανὲν δόγμα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιβληθῇ ἐπὶ μακρὸν καὶ εἰς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαούς. Οὔτε μὲ τὸν πόλεμον οὔτε μὲ τὴν βίαν κατώρθωσε κανεὶς ἀπὸ τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαούς νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τοὺς ἄλλους ὀλοκληρωτικῶς. Ἐπεχείρησαν διάφοροι εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ νὰ κατακτήσουν τοὺς ἄλλους, Γάλλοι, Γερμανοὶ, οὐδεὶς ὅμως τὸ κατώρθωσε παρά προσκαίρως.

Πρέπει νὰ εὐχώμεθα ὅτι ἡ σκληρὰ πειρα τοῦ παρελθόν-
 τας πολέμου θὰ διδάξῃ πολλά τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαούς,
 δηλαδή ὅτι δὲν θὰ θελήσῃ κανεὶς εὐρωπαϊκὸς λαός, ὅσον
 μέγας καὶ ἂν εἶναι, νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τοὺς ἄλλους, ἢ νὰ
 διεκδικήσῃ ἡγεμονίαν.

Οἱ δύο παγκόσμιοι πόλεμοι ἦσαν κατ' οὐσίαν ἐμ-
 φύλιοι πόλεμοι τῶν Εὐρωπαίων καὶ ἔφεραν τὴν κατα-
 στροφὴν τῆς Εὐρώπης καὶ τὴν ἀπώλειαν τῆς ὑπερπόν-
 τιας ἀκτινοβολίας τῆς Εὐρώπης. Ἐν τούτοις ἡ Εὐρώπη
 παραμένει μέχρι σήμερον ἡ μήτρα ὅλης τῆς ἱστορίας
 τῆς γῆς. Καὶ παραμένει, διότι ὅλοι οἱ λαοί, ἔστω καὶ ἂν
 τὴν φθονοῦν, κατὰ βάθος δὲν θέλουν τίποτε ἄλλο παρὰ
 νὰ γίνουν ὅπως οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοί. Δὲν ἐπιδιώκουν
 τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἔχουν τὴν ζωὴν, αὐτὴν τὴν ὁποίαν
 ἔχουν οἱ Εὐρωπαῖοι. Ὅλοι ἀνεξαιρέτως, ὅλων τῶν
 χρωμάτων καὶ ὅλων τῶν δογμάτων, — τοῦτο εἶναι κατὰ-
 δηλον καὶ ἀπὸ τὰ λεγόμενά των — δὲν ἐπιθυμοῦν τίποτε
 ἄλλο παρὰ νὰ φθάσουν εἰς τὴν στάθμην τῆς ζωῆς τῶν
 εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Μέσα εἰς αὐτοὺς φυσικὰ εἶναι καὶ
 οἱ ὑπερπόντιοι εὐρωπαϊκοὶ λαοί, ἡ Ἀμερική, ὁ Κανα-
 δᾶς κ.ο.κ. Παρὰ τὴν καταστροφὴν καὶ παρὰ τὴν ἀπώ-
 λειαν τῆς πέραν ἀπὸ τὸν πόντον ἀκτινοβολίας, ἡ Εὐ-
 ρώπη ἔχει δυνάμεις βιολογικὰς καὶ πνευματικὰς ἀνυπο-
 λογίστους, τεραστίας. Δὲν τὸ λέγω αὐτὸ τώρα, ὅπου
 εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἀναδημιουργία τῆς Εὐρώπης, τὸ εἶπα
 πρὸ 15 ἐτῶν καὶ τὸ ἔγραψα εἰς μίαν σειρὰν ἄρθρων,
 ὅταν ἡ Εὐρώπη ἦτο κάτω ἀπὸ τὰ εῤείπια τοῦ πολέμου.
 Ἔχει τεραστίαν ζωτικότητα ἡ Εὐρώπη. Καὶ ἀρνητικὴ,
 δυστυχῶς, ἀπόδειξις τῆς ζωτικότητος εἶναι οἱ δύο
 παγκόσμιοι πόλεμοι.

Ὁ σχηματισμὸς τοῦ ὄγκου τῆς κομμουνιστικῆς

δυνάμεως ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ ἡ ἀπίστευτος ἰσχὺς τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν ἀπὸ τὸ ἄλλον, ἠνάγκασε τὴν Εὐρώπην, μετὰ τὸν πόλεμον, νὰ ἀρχίσῃ νὰ σκέπτεται διὰ τὴν ἔνωσίν τῆς. Χωρὶς αὐτὴν τὴν διπλῆν πίεσιν, πίεσιν ἀρνητικὴν — ἀπὸ Ἐναντολάς — καὶ θετικὴν — ἀπὸ Δυσμάς — δὲν θὰ ἐσκέπτετο ἡ Εὐρώπη ποτὲ νὰ ἔνωθῃ. Κήρυκες διὰ τὴν ἔνωσιν ὑπῆρξαν πολλοί. Ἐπὶ κεφαλῆς ὅλων, μὲ ἐπίγνωσιν τοῦ βάθους τῶν δυσκολιῶν, ὅπως εἶπα ἐξ ἀρχῆς, ἦτο ὁ Νίτσε, ὁ ὁποῖος εἶδε ὅλας τὰς ἀδυναμίας, ὅλας τὰς ἀσθενείας τῆς Εὐρώπης καὶ προσεῖδε τὴν ἐσωτερικὴν τῆς κατάρρευσιν.

Ὅμως ἡ ἔνωσις αὐτὴ ἔχει — ἢ τουλάχιστον πρέπει νὰ ἔχη κατὰ τὴν γνώμην μου — ὅπως διαφορετικὸν χαρακτῆρα ἀπὸ τὰς ἄλλας ἐνώσεις. Οὔτε ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωσις, οὔτε ἡ Ἐνωσις τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς εἶναι δυνατὸν ν' ἀποτελέσουν ὑπόδειγμα διὰ τὴν ἔνωσιν τῆς Εὐρώπης. Καὶ εἰς τὴν Ἀμερικὴν καὶ εἰς τὴν Ρωσίαν, παρὰ τὰς διαφοράς, τὸ ἰδανικὸν εἶναι ἡ τυποποίησις, ἡ ἐξομοίωσις ὅλων πρὸς ὅλους, ἡ μονοτυπία θὰ ἔλεγα.

Ἡ ποικιλία τοῦ πνεύματος ὅμως εἶναι ἡ δύναμις τῆς Εὐρώπης. Ἡ ἐξομοίωσις ἐδῶ δὲν θὰ ἦτο λύσις τοῦ προβλήματος, διότι ἡ ἐξομοίωσις θὰ ὠδήγει εἰς τὴν ἐπιπέδωσιν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Ὅταν ὅμως ἡ Εὐρώπη ἐπιπεδώσῃ τὸ πνεῦμα τῆς, ὅταν ἐξομοιωθοῦν ὅλοι μὲ ὅλους, τότε βεβαίως θὰ κινδυνεύσῃ ἀσφαλῶς νὰ χάσῃ τὴν ὑπόστασίν τῆς. Καὶ τοῦτο σημαίνει θὰ κινδυνεύσῃ ν' ἀπορροφηθῇ αὐτομάτως ἀπὸ τὴν Ἀσίαν. Ὁ μέγας κίνδυνος διὰ τὴν Εὐρώπην εἶναι λοιπὸν ἡ ὁμοιομορφία τυχόν τῆς ζωῆς τῆς. Συνεπῶς καλὸς Εὐρωπαϊὸς εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζει τὴν δια-

φοράν τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, ἐργάζεται ὁμοῦς διὰ τὰ κοινὰ συμφέροντά των.

Ἐπίσης ὁμοῦς μέσα εἰς τὴν ποικιλίαν αὐτὴν τῶν λαῶν καὶ εἰς τὴν διαφορὰν κάτι βαθύτατα κοινόν, ἐκτὸς τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, ὑπάρχει ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἀναδύεται ἀπὸ τοὺς κόλπους τοῦ καθενὸς λαοῦ. Αὐτὸς εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ, εἴτε εἶναι καλλιτέχνης, εἴτε ἐπιστήμων, εἴτε πολιτικός, εἴτε φιλόσοφος. Αὐτὸς ἀναγνωρίζει τὴν συγγένειαν, τὴν ὁποίαν ἔχουν πρὸς αὐτὸν τὰ πνεύματα τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Τοιουτοτρόπως, ἀπὸ τὴν διαφορὰν καὶ τὴν ποικιλίαν, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίθεσιν δημιουργεῖται ἡ σύνθεσις, ἡ ἁρμονία τῶν πνευμάτων. Δὲν πρέπει ποτὲ νὰ λησμονῶμεν ὅτι ἡ διαμόρφωσις τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν ἔγινε ἀκριβῶς μὲ τὴν πάλην ἀναμεταξύ των, ἔγινε μὲ τὸν συνεχῆ ἀγῶνα, τὸν ὁποῖον οἱ λαοὶ αὐτοὶ ἤνοιγαν μεταξύ των. Οὐδεὶς ὁμοῦς κατὰ βάθος εὐρωπαϊκὸς λαὸς νοεῖται δίχως τὸν ἄλλον, εἴτε θετικῶς εἴτε ἀρνητικῶς. Οὔτε ἡ πνευματικὴ του ζωὴ, οὔτε ἡ πολιτικὴ του ζωὴ, οὔτε ἡ οἰκονομικὴ του ζωὴ νοεῖται δίχως τὴν ζωὴν τῶν ἄλλων. Οἱ Εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ ἔχουν ὁ καθείς των χωριστὴν προσωπικότητα, ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν, καὶ ἔχουν σχηματισθῆ μὲ ἀγῶνας ὁ ἓνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου. Κάποτε ἦτο ἡ Εὐρώπη ἠνωμένη, εἰς τὸν Μεσαίωνα, καὶ ὑπῆρχε καὶ μία γλῶσσα, ἡ λατινικὴ. Ὅμως κάθε λαὸς ἔχει τὴν γλῶσσαν του, καὶ ὄχι ἀπλῶς τὴν γλῶσσαν του, ἀλλὰ κάθε λαὸς ἔχει εἰς τὴν γλῶσσαν ἀποθησαυρίσει ἓνα τεράστιον θησαυρὸν πνεύματος. Κάθε λαὸς ἔχει ἓνα ὄργανον, ὅπως εἶναι ἡ γλῶσσα, μὲ τὸ ὁποῖον μάχεται καὶ μὲ τὸ ὁποῖον ἐπιζῆ. Διὰ νὰ κατανοήσῃ κανεὶς τὴν σημερινὴν

πραγματικότητα τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ καὶ γενικῶς τοῦ κόσμου, πρέπει νὰ ἔχη εἰς τὸν νοῦν του σταθερῶς ὅτι ἡ Ἱστορία ἐργάζεται πάντοτε μὲ λαούς. Αὕτη εἶναι ἡ μόνη μέθοδος, τὴν ὁποίαν εὗρηκε ἡ Ἱστορία μέχρι τοῦδε, καὶ μὲ τὴν ὁποίαν ἐργάζεται. Μὲ λαούς πάντοτε εἰργάσθη καὶ μὲ λαούς ἐργάζεται καὶ τώρα. Τοῦτο ἐπικυρώνεται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ παραδείγματα ἐκεῖνα τὰ σύγχρονα τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, διότι καὶ οἱ Ἀμερικανοί, ἂν καὶ ἀπὸ ποικίλην καὶ διάφορον προέλευσιν, ἐπεδίωξαν νὰ γίνουν λαός, νὰ γίνουν Ἔθνος καὶ ἔγιναν Ἔθνος, λαός, καὶ οἱ Ρῶσοι κατ' οὐσίαν ἐπιδιώκουν τὴν ἐνοποίησιν καὶ ἀφομοίωσιν τῶν ἐξωρωσικῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας των μὲ πυρῆνα τὸ Ρωσικὸν Ἔθνος. Ὄταν εἰς μίαν σειρὰν ἄρθρων μου, πρὸ 15 ἐτῶν, ἐξήγησα τὴν ἀνάγκην νὰ ἐνωθῆ οἰκονομικῶς καὶ πολιτικῶς ἡ Εὐρώπη καὶ ἡ Ἀγγλικὴ Κοινοπολιτεία μαζί, — ἔτσι τὸ ἐφανταζόμην τότε, — ἐτόνισα ὅτι ἡ Ἐνωσις αὕτη δὲν σημαίνει ἀφομοίωσιν τοῦ ἐνὸς λαοῦ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἢ ὁποία, ἂν ποτὲ γίνῃ, πρᾶγμα κατ' ἐμὲ ἀδύνατον, ἢ ἀφομοίωσις δηλαδή, θὰ ἐσήμαινε τὴν καταστροφὴν τῆς Εὐρώπης, ὡς μονάδος κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς. Τὸ δυναμικὸν τῆς Εὐρώπης πρέπει νὰ κρατήσῃ τὴν ποικιλίαν εἰς τὴν χιλιάδων ἐτῶν ἱστορίαν του, ἢ ὁποία εἶναι γραμμένη ὄχι μόνον εἰς τὴν γλῶσσαν ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλα τὰ μνημεῖα τοῦ καθενὸς λαοῦ.

Ἐνώπιον τῆς καταστάσεως τῆς δημιουργημένης μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον ἡ Ἑλλάς ἀντιμετωπίζει προβλήματα τεράστια καὶ ζωτικά. Ἡ εἰκὼν τοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἔχει σήμερον ριζικῶς μεταβληθῆ. Ἄν παρακολουθήσωμεν αὐτὴν τὴν

εἰκόνα ἀπὸ νοτιοανατολικά, θὰ ἴδωμεν ὅτι οἱ Ἀραβικοὶ λαοὶ ἀποκτοῦν τὴν αὐτοσυνειδησίαν των καὶ ἴσως κάποτε ἐνωθοῦν. Ἐντὸς αὐτῶν τῶν λαῶν ἔχει δημιουργηθῆ ἓνα νέον κράτος, τὸ Ἰσραήλ, τὸ ὁποῖον εἶναι ἴσως ἡ μόνη πολιτικὴ μονάς, ἡ ὁποία εἰς τὰ ἐπόμενα ἔτη ἐντὸς τῆς Ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου θὰ εἶναι σοβαρὸς ἀνταγωνιστὴς τῶν Ἑλλήνων. Πρὸς βορρᾶν, τὰ Σλαυικὰ κράτη δὲν εἶναι πλέον ὅπως ἦσαν τὸν παλαιότερον καιρὸν, εἶναι κράτη ὠργανωμένα. Δὲν ἔχει σημασίαν πῶς εἶναι ὠργανωμένα, ἀλλὰ τὸ ὅτι εἶναι ὠργανωμένα. Εἶναι ἡ πρώτη φορά εἰς τὴν ἱστορίαν, ὅπου ὑπάρχει εἰς τὸν Βορρᾶν ὠργανωμένον κράτος 20 ἑκατομμυρίων, ἐνῶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἱστορίας μας δὲν ὑπῆρχον πρὸς Βορρᾶν ὠργανωμένα κράτη. Κατ' οὐσίαν μὲ τὴν διαμόρφωσιν αὐτὴν τοῦ χώρου πέριξ ἡμῶν, ἀνοικτὴ εἰς ἡμᾶς μένει μόνον ἡ θάλασσα πρὸς δρᾶσιν καὶ πρὸς ἔξοδον. Καὶ βεβαίως εἰς τὴν θάλασσαν, ὅπως εἶναι γνωστόν, καὶ σήμερον οἱ Ἕλληνες εἶναι μεταξὺ τῶν πρώτων. Ἀπὸ ξηρᾶς ἔχει ἀποκοπῆ ἡ Ἑλλάς ἀπὸ τὴν ἐλευθέραν Δυτικὴν Εὐρώπην. Ἐχει ἀποκοπῆ διὰ τῆς παρεμβολῆς τοῦ κομμουνιστικοῦ συνασπισμοῦ. Τοῦτο πρέπει βεβαίως νὰ τὸ ἔχη κανεὶς ὑπ' ὄψιν του διὰ κάθε τι τὸ ὁποῖον θὰ σκεφθῆ ἢ θὰ εἴπη προκειμένου περὶ τῆς Ἑλλάδος. Οὕτω δέχεται σήμερον ἡ Ἑλλάς τὴν πίεσιν αὐτὴν ὅλου τοῦ ὄγκου τῆς Ἀσίας καὶ τῆς κομμουνιστικῆς Εὐρώπης. Κατ' οὐσίαν ἡ Ἑλλάς εἶναι ἓνας ἐξώστης τῆς Εὐρώπης, ἐν σύμπλεγμα βράχων καὶ ὠρισμένων μικρῶν πεδιάδων. Καὶ εἰκονικῶς ἔτσι, ἄς τὸ εἴπωμεν, δὲν εἶναι παρὰ ἓνας ἐξώστης ἀπλῶς τῆς Εὐρώπης. Παρὰ τὴν πίεσιν αὐτὴν ὑπάρχει καὶ μία ἀντίθετος πίεσις, ἡ πίεσις τοῦ Ὠκεανοῦ. Πιέζει ἡ ξηρά,

αὐτὸ εἶναι νόμος τῆς γεωπολιτικῆς, πρὸς τὴν θάλασσαν, πιέζει ὅμως καὶ ἡ θάλασσα πρὸς τὴν ξηράν. Ὁ Ὠκεανὸς γενικῶς ἀσκεῖ πίεσιν ἰσχυροτέραν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς ἀπὸ τὴν πίεσιν, τὴν ὁποῖαν ἀσκεῖ ἡ ξηρὰ ἐπὶ τοῦ Ὠκεανοῦ. Αἱ δυνάμεις τῆς θαλάσσης εἶναι ἰσχυρότεραι, τοῦλάχιστον ἔτσι λέγει ἡ Ἱστορία. Καὶ δὲν ἔχομεν ἀνάγκην νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἄλλων, ὅλη ἡ ἰδική μας ἱστορία τὸ ἐπικυρώνει.

Ἡ εἴσοδος τώρα τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν Κοινὴν Ἀγορὰν θὰ ἐντείνῃ εἰς τὸ μέγιστον — τοῦτο πρέπει νὰ γίνῃ γενικὴ συνείδησις — ὅλα τὰ ἤδη ὑπάρχοντα ἐσωτερικὰ προβλήματα τοῦ τόπου μας. Καὶ θὰ θέσῃ καὶ ἄλλα, θὰ γεννήσῃ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀκόμη δὲν φαίνονται.

Καὶ πρῶτον θὰ θέσῃ ριζικώτατα τὸ θέμα, τὸ ὁποῖον ἕως τώρα εἶχε προσλάβει φυτοζωικὴν μορφήν : τὸ θέμα τῆς αὐτόχθονος ἐλληνικῆς βιομηχανίας. Δὲν εἶναι πλέον δυνατὸν σήμερον ἕνας λαὸς νὰ κρατήσῃ τὴν γῆν του καὶ τὸν τόπον του χωρὶς ἰδικὴν του βιομηχανίαν, ἐκτὸς ἂν θέλῃ νὰ τὸν ἀλέσῃ ὁ τροχὸς τῆς Ἱστορίας, διότι τὰ πράγματα εἶναι σκληρὰ καὶ ἀδυσώπητα. Ὅταν ὁμιλοῦμεν περὶ αὐτόχθονος βιομηχανίας, ἐννοοῦμεν βιομηχανίαν ἰσότιμον πρὸς τὴν βιομηχανίαν τῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης. Αἱ μονάδες δηλαδὴ αἱ βιομηχανικαί, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ ἰδρυθοῦν εἰς τὸν τόπον μας, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἰσότιμοι εἰς ποιότητα, συγχρόνως δὲ νὰ εἶναι μονάδες δι' ὅλα τὰ εἶδη, ὄχι διὰ μερικά, ὅποτε πάλιν θὰ εἴμεθα εἰς ἀδυναμίαν.

Ἐπειτα εἶναι τὸ θέμα τῆς παραγωγῆς τῆς γεωργικῆς καὶ τῶν προϊόντων αὐτῆς, τῶν γεωργικῶν μας προϊόντων, θέμα μέγα· ἡ εὐγένεια καὶ ἡ ποιότης τῶν

προϊόντων τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας εἶναι μοναδική. Καὶ βεβαίως αὐτὴ ἡ εὐγένεια καὶ ἡ ποιότης συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος καὶ παρέχει δικαιώματα. Ἡ ἴδρυσις βιομηχανίας θὰ γίνῃ, διότι βεβαίως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ τίποτε ἄλλο. Θὰ γίνῃ καὶ μὲ ἑλληνικὰ καὶ μὲ ξένα κεφάλαια, τὰ ὅποια θὰ ἔλθουν ἐδῶ, διότι τὸ κεφάλαιον, ὅσον δειλὸν εἶναι ὅταν δὲν ἔχῃ ἀσφάλειαν, τόσον τολμηρὸν εἶναι ὅταν ἔχῃ ἀσφάλειαν, καὶ ἀσφάλεια θὰ ὑπάρχῃ. Τότε θὰ ἔλθῃ αὐτὸ τὸ κεφάλαιον ἐδῶ καὶ θὰ ἔλθῃ δι' ἑαυτὸ, ἀλλὰ θὰ ἀπασχολήσῃ τοὺς Ἕλληνας. Συγχρόνως θὰ ἔλθῃ καὶ διὰ νὰ κατακτήσῃ τὴν Ἀγορὰν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, διότι θὰ ἔχῃ συμφέρον πρὸς τοῦτο. Ἡ Ἑλλάς, λοιπόν, ὡς χώρα εἶναι χῶρος ἐπίκεντρος, ἔχει σημασίαν τεραστίαν.

Κάτω, ὅμως, ἀπὸ τὸ θέμα τοῦτο, τῆς βιομηχανικῆς καὶ τεχνικῆς ὀργανώσεως τοῦ τόπου ὑπάρχει τὸ τεράστιον θέμα τῆς παιδείας, τοῦ ὁποίου ἡ σημασία καταδεικνύεται συνεχῶς καὶ περισσότερον, τῆς παιδείας ὅπως εἶναι ἀνάγκη σήμερον νὰ ἀποκτηθῇ αὕτη. Διότι, χωρὶς τὴν πνευματικὴν ὑποδομὴν, τὴν ὁποίαν ἡ παιδεία θὰ δώσῃ, δὲν εἶναι δυνατὴ οὔτε ἡ ἀνάπτυξις τῆς βιομηχανίας, οὔτε ἡ ἀνάπτυξις τῆς γεωργίας, μὲ τὴν ἔννοιαν καὶ μὲ τὴν ἔντασιν μὲ τὴν ὁποίαν τὴν χρειαζόμεθα. Ἀπαιτεῖται, λοιπόν, παιδεία γενικὴ καὶ παιδεία εἰδικὴ καὶ τεχνικὴ. Εἰς τὸ θέμα αὐτὸ δὲν χωρεῖ καμμία ἀπολύτως ὑποχώρησις. Ὅμως, τὸ θέμα τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαντληθῇ εἰς τὴν παροῦσαν ὁμιλίαν, ὅπως καὶ κανὲν ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα θέματα.

Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ εἰς τὴν ἱστορίαν μας, ὅπου φαίνεται ὅτι ὁ ροῦς τῶν πραγμάτων ἔρχεται νὰ μᾶς ἐπιβάλλῃ ὅρους διὰ νὰ ζήσωμεν. Δι' αὐτὸ ἀκριβῶς χρει-

άζεται νὰ χρησιμοποιηθῆ ἡ πεῖρα ὅλων τῶν εἰδῶν τῆς ἡγεσίας, τὴν ὁποίαν διαθέτει ὁ τόπος : τῆς ἐπιστημονικῆς, τῆς τεχνικῆς, τῆς οἰκονομικῆς· ὅλα τὰ εἶδη τῆς ἡγεσίας εἶναι σήμερον ἀπαραίτητα — καὶ ὄχι τὸ καθένα χωριστά, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν σύνθεσίν των. Ἡ πολιτικὴ ἡγεσία, εἰς τὴν ὁποίαν βεβαίως ἀνήκει τὸ μέγα ἔργον, μόνη τῆς σήμερον ὄχι μόνον ἐδῶ ἀλλὰ πουθενά εἰς τὸν κόσμον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνταποκριθῆ εἰς τὰ προβλήματα. Τὰ προβλήματα ἔχουν πολλαπλασιασθῆ πλέον. Δὲν εἶναι δυνατὸν ποτὲ ἓνας ἄνθρωπος νὰ τὰ ἀντιμετωπίσῃ.

Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ἕως τώρα οἱ Ἕλληνες ὀφείλουν τὴν ἐπιβίωσίν των μέσα εἰς τὴν Ἱστορίαν εἰς δύο παράγοντας, εἰς τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰς θυσίας, τὰς ὁποίας ἔκαμαν διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν των ὑπεροχὴν. Τὸ ἓν συνδέεται μὲ τὸ ἄλλο : καὶ οἱ ἀγῶνες διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἡ πνευματικὴ ὑπεροχὴ, ἐπηρέασαν πάντοτε τὸ ἓν τὸ ἄλλο. Ἡ σημερινὴ τροπὴ τῶν πραγμάτων μᾶς ἐπιβάλλει νὰ ἐπανακτήσωμεν αὐτὴν τὴν πνευματικὴν ὑπεροχὴν, τὴν ὁποίαν εἴχαμεν πάντοτε εἰς τὴν ἱστορίαν μας. Δυνάμεθα νὰ τὸ ἐπιτύχωμεν. Αὐτό, ὁμως, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ χωρὶς τὴν καθολικὴν ἀναπροσαρμογὴν ὅλων καὶ βεβαίως χωρὶς τὴν ἀναγέννησιν καὶ ἀναπροσαρμογὴν τῆς παιδείας μας. Τὰ πράγματα πιέζουν τόσο πολὺ εἰς τὸ κεφάλαιον αὐτό, ὥστε φαίνεται ὡσάν νὰ μὴ μᾶς φθάνη ὁ καιρὸς, διότι ὅλα ἔχουν ἀλλάξει γύρω μας καὶ κινουῦνται μὲ ἄλλον ρυθμὸν ἀπὸ ὅ,τι ἴσως νομίζομεν. Ἡ προσωπικὴ μου γνώμη εἶναι ὅτι πρέπει νὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὰ Ἀνώτατα πνευματικὰ ἰδρύματα. Εἰς αὐτὰ πρέπει νὰ δώσωμεν ὅλα τὰ μέσα, διὰ νὰ ἀναπτύξουν τοὺς τρο-

φίμους των. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν μᾶς παίρνει ὁ καιρός, πρέπει νὰ ἀρχίσωμεν ἐκ τῶν ἄνω. Καὶ ἂν ἀκόμη, ὅμως, τὰ Ἀνώτατα ἰδρύματα ἀποκτήσουν ὅλα τὰ μέσα — καὶ εἶναι διάπυρος ὁ πόθος των νὰ τὰ ἀποκτήσουν — καὶ ἂν ἀκόμη, λέγω, τὰ ἀποκτήσουν, εἶναι τόσον μεγάλη ἢ ἀνάγκη ἀλλὰ καὶ ἡ δίψα — καὶ θὰ εἶναι τόσον μεγάλη ἢ ἀνάγκη ἀνθρώπων μορφωμένων διὰ τὴν περαιτέρω ἐπιβίωσιν τῶν Ἑλλήνων, διότι ἡ ἐπιβίωσις σήμερον εἶναι πλέον θέμα πνεύματος, ὅλα τὰ πράγματα κρίνονται εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς σήμερον μὲ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ πνεύματος, — καὶ πάλιν τὰ ὑπάρχοντα Ἀνώτατα ἰδρύματα δὲν θὰ ἐπαρκέσουν, διὰ νὰ εἰσδεχθοῦν ὅλους τοὺς νέους. Γεννᾶται ἡ ἀνάγκη δημιουργίας καὶ τρίτου Πανεπιστημίου. Παραλλήλως εἶναι ἀνάγκη ὠρισμένα ἀπὸ τὰ Γυμνάσια τοῦ Κράτους — δὲν εἶναι δυνατὸν ὅλα — ἀλλὰ ὠρισμένος ἀριθμὸς, 50, νὰ γίνουν πρότυπα, νὰ ἐξοπλισθοῦν μὲ ὅλα τὰ μέσα καὶ νὰ ἀρχίσουν νὰ ἐργάζωνται μὲ ἄλλον ρυθμὸν. Ἐπίσης 50 τεχνικὰ σχολεῖα νὰ γίνουν πρότυπα. Δὲν εἶναι δυνατὸν ὅλα νὰ γίνουν ἀμέσως, οὔτε προφθάνομεν νὰ ἀρχίσωμεν ἐκ τῶν κάτω.

Ἀσπὶς διὰ τὴν ἐπιβίωσιν ἑνὸς λαοῦ, ἑνὸς ἔθνους, ἐκτὸς τῆς πολιτείας του, εἶναι ἡ γλῶσσα του. Μὲ τὴν σύγχρονον ἐπικοινωνίαν μὲ τοὺς ἄλλους λαοὺς καὶ μὲ τὴν ἀνάγκην ἐκμαθήσεως ξένων γλωσσῶν ἀπὸ μεγάλα στρώματα τοῦ λαοῦ γίνεται συνειδητὴ καθ' ἡμέραν περισσότερο ἢ ἀξία τῆς ἰδίας γλώσσης καὶ τὸ μέγεθος τῆς σημασίας της. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μάθῃ κανεὶς μίαν ξένην γλῶσσαν, εἰὰν δὲν κατέχῃ τὴν ἰδικὴν του. Ὅσον τώρα μεγαλύτερος εἶναι ὁ κίνδυνος διὰ τὴν ἐπιβίωσιν ἑνὸς λαοῦ, τόσον ἐσωτερικωτέρα εἶναι ἡ ἀνάγκη ὁ λαὸς αὐτὸς νὰ καλλιεργῇ τὴν γλῶσσαν του ἀκαταπαύστως.

Γλωσσική καλλιέργεια ὅμως, χωρὶς ἱστορικὴν μνήμην καὶ συνείδησιν, εἶναι πράγμα ἀδύνατον. Εἴμεθα λοιπὸν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀφομοιώνωμεν συνεχῶς τὴν γλωσσικὴν μας παράδοσιν κατὰ τρόπον γόνιμον καὶ δυναμικόν, καὶ ἡ γλωσσικὴ αὐτὴ παράδοσις εὐρίσκεται μέσα εἰς τὰ κείμενα τοῦ πολιτισμοῦ μας ὅλων τῶν αἰώνων. Αὐτὰ πρέπει νὰ κυκλοφορήσουν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. "Ἄν δι' ὅλους τοὺς λαοὺς ἰσχύη — καὶ ἰσχύει ἀδυσωπῆτως σήμερον — τὸ «οὐκ ἐπ' ἄρτω μόνον ζήσεται ὁ ἄνθρωπος», δι' ἡμᾶς, οἱ ὅποιοι εἴμεθα λαὸς ὀλιγάνθρωπος, ἰσχύει περισσότερο.

Τὸ θέμα τώρα τῆς ὀλιγανθρωπίας τοῦ λαοῦ μας εἴμεθα ὑποχρεωμένοι ἐκ τῶν πραγμάτων πάλιν νὰ τὸ θέσωμεν ἐξ ἀρχῆς ὡς λαός. Χωρὶς πληθυσμὸν συμπαγῆ καὶ πυκνὸν ἕνας λαὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κρατήσῃ τὴν γῆν του, τὸ ἔδαφός του. Τοῦτο εἶναι ἀδυσώπητον δίδαγμα τῆς Ἱστορίας. "Ὅταν ὅλοι οἱ λαοὶ γύρω μας πολλαπλασιάζονται ἀπειλητικῶς, δὲν ὑπάρχει ἄλλη διέξοδος παρὰ νὰ πολλαπλασιασθῶμεν καὶ ἡμεῖς. Πᾶν ἄλλο δίδαγμα, πᾶσα ἄλλη διδασκαλία θὰ εἶναι δι' ἡμᾶς καταστρεπτική. Ὁ πολλαπλασιασμός, ὅμως, αὐτὸς συμβαδίζει πάντοτε μὲ τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς τῶν ἀγαθῶν καὶ μὲ τὴν παράλληλον οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν ἑνὸς λαοῦ. Συνεπῶς, ἡ ἀνάπτυξις τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς ὅλης οἰκονομίας καὶ μάλιστα ἡ αὐτοδύναμος καὶ ἐξαντλητικὴ, ἐπιβάλλεται. Τὸ αἶτημά μας πρέπει νὰ εἶναι ὅτι ἐντὸς ἑνὸς ὀρισμένου χρονικοῦ διαστήματος ὁ πληθυσμὸς πρέπει νὰ διπλασιασθῇ, διότι εἶναι ἡ μόνη δικλείς ἀσφαλείας, τὴν ὁποίαν ἔχει ἕνας λαός, ὅταν μάλιστα ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ἄλλων εἶναι ἀπειλητικός. "Ἄλλο μεγάλο αἶτημα διὰ τὴν ἐπιβίωσίν μας κατὰ τὸν σημερινὸν σκλη-

ρὸν ἀγῶνα εἶναι τὸ αἶτημα ὅτι ἓνας ὀλιγάνθρωπος σχετικῶς λαός, ὅπως εἴμεθα ἡμεῖς, ὁ ὁποῖος ἔχει ἱστορίαν οἰκουμενικῆς σημασίας, πρέπει καὶ μέσα εἰς τὰ μεγάλα σημερινὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς, νὰ ἀσκῆ πολιτικὴν μεγάλῃς γραμμῆς. Εἶναι πλάνη ὅτι ἓνας μικρὸς λαός πρέπει νὰ ἀσκῆ πολιτικὴν μικρᾶς γραμμῆς. "Ὅσον ὀλιγανθρωπότερος εἶναι ἓνας λαός, τόσο πρέπει ἡ πολιτικὴ του νὰ εἶναι πολιτικὴ μεγάλῃς γραμμῆς, δηλαδὴ πρέπει νὰ εἶναι πολιτικῶς παρὼν παντοῦ καὶ πάντοτε. Ἡ ἔννοια τῆς κυριαρχίας, ἡ ὁποία βεβαίως ὅ,τιδήποτε καὶ ἂν γίνῃ, δὲν πρόκειται νὰ καταργηθῆ, μὲ τὴν πολιτικὴν ἀκριβῶς μεγάλῃς γραμμῆς θὰ ἐνταθῆ εἰς τὸν μέγιστον δυνατὸν βαθμὸν, τοῦτο δὲ θὰ ἐντείνῃ τὴν αὐτοσυνειδησίαν τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἡγεσίας του.

Εἶναι ἀδύνατον εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς ὥρας νὰ ἐπισημάνῃ κανεὶς ὅλα τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα τίθενται ἀπὸ τὴν σημερινὴν ἀνάγκην νὰ συνδέσῃ ἡ Ἑλλάς τὴν ζωὴν της μὲ τὴν λοιπὴν ἐλευθέραν Εὐρώπην. Ἐφρόντισα νὰ ἐπισημάνω μόνον τὰ κυριώτερα ἐξ αὐτῶν τῶν προβλημάτων.

Ἐπάρχει εἰς πολλοὺς ἓνας φόβος, μήπως ἡ Εὐρώπη μᾶς ἀπορροφήσῃ. Κατὰ τὰς κρίσιμους ὥρας ἑνὸς λαοῦ, ὅπου δημιουργεῖται μεγάλη ἀγωνία περὶ τοῦ μέλλοντος — καὶ σήμερον εἶναι κρίσιμος ἡ ὥρα, κρισιμωτάτη μάλιστα — εἶναι πολὺ διδακτικὸν τὸ παρελθόν. "Ἄν καὶ ἡ ἱστορία δὲν ἐπαναλαμβάνεται, ὅμως διδάσκει. Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὴν ἱστορίαν της κατεκτήθη δύο φορές, τὴν μίαν φορὰν ἀπὸ τὴν Ρώμην καὶ ἡ κατάκτησις αὐτὴ διήρκεσε τετρακόσια περίπου ἔτη — ἡ Ρώμη ἦτο κοσμοκράτειρα καὶ πολλοὺς λαοὺς τοὺς ἐξηφάνισε ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς. Οἱ Ἕλληνες ὅμως κατῴρθωσαν νὰ ἀφομοιώσουν τὴν Ρώμην. Τὸ Ρωμαϊκὸν

κράτος κάποτε ἔχωρίσθη εἰς δύο μεγάλα τμήματα καὶ τὸ Ἐνατολικόν, ἔγινε ἐξ ὀλοκλήρου Ἐλληνικόν, ἐξ αὐτοῦ δὲ προῆλθεν ὁ μέγας βυζαντινὸς πολιτισμὸς, ὁ βυζαντινὸς Ἐλληνισμὸς, ὁ ὁποῖος ἀπέκρουσε ἐπὶ χίλια ἔτη τὰς ἐπιδρομὰς τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας καὶ τοῦ Βορρᾶ. Τὸ Ἐνατολικόν κράτος δὲν κατελύθη ἀπὸ τοὺς βαρβάρους. Ὁ φόβος τοῦ Κάτωνος, ὅτι οἱ Ἕλληνες μὲ τὴν φιλοσοφίαν των καὶ τὰ γράμματά των ἀποτελοῦν κίνδυνον διὰ τὴν Ρώμην, ἔγινε πραγματικότης. Ἀλλὰ τετρακόσια ἔτη διήρκεσεν ὁ τουρκικὸς ζυγός. Καὶ αὐτὸν τὸν ζυγὸν οἱ Ἕλληνες τὸν ἔσπασαν. Πιστεύομεν ὅτι, καὶ ἂν ἀκόμη ἤθελε μεταβληθῆ ἡ Εὐρώπη εἰς ζυγὸν διὰ τοὺς Ἕλληνας, θὰ κατορθώσουν οἱ Ἕλληνες νὰ τὸν σπάσουν καὶ αὐτόν. Ἀρκεῖ νὰ διατηρήσουν τὸ πνεῦμά των, τὴν γλῶσσάν των, τὸν Χριστιανισμὸν των, δηλαδή τὴν ὀρθοδοξίαν των, ἡ ὁποία ὀρθοδοξία κατώρθωσε νὰ κρατήσῃ τὸν Χριστιανισμὸν μέσα εἰς τὰ μέτρα τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου. Δὲν ὑπεδούλωσε τὸν ἄνθρωπον ἡ Ὀρθοδοξία.

Εἴμεθα λαὸς μὲ τεραστίαν ζωτικότητα. Ὅμως ὑποπίπτομεν εἰς ἓνα λάθος. Καταφεύγομεν πολλάκις εἰς τὴν ἐξυπνάδα. Αὐτὸς εἶναι ὁ κίνδυνος δι' ἡμᾶς, ἐνῶ χρειάζεται νοημοσύνη βαθεῖα, χρειάζεται σύστημα, ὠργανωμένη σκέψις, ὄχι μόνον ἐξυπνάδα. Δὲν πιστεύομεν ὅτι ὅπωςδῆποτε ἡ σύμπραξις μας μὲ τὴν Εὐρώπην θὰ φέρῃ τὴν εὐδαιμονίαν καὶ τὴν εὐημερίαν, καὶ τοῦτο, διότι ἡ Ἱστορία γενικῶς παραμένει κάτι τὸ τραγικόν. Ἡ Ἱστορία εἶναι τραγική. Δὲν προσφέρει εὐδαιμονίαν καὶ εὐημερίαν ποτέ. Ὅμως, ἡ ἀνάγκη νὰ κρατήσουν οἱ Ἕλληνες τὴν γῆν των καὶ τὸ πνεῦμα των εἶναι ἀδυσώπητος. Καὶ ἂν ἀκόμη ἡ σύμπραξις ἀποτελῇ

μίαν δοκιμασίαν — θὰ ἔλεγα — διὰ τὸν Ἑλληνικὸν λαόν, εἶναι ὑποχρεωμένος οὗτος νὰ τὴν περάσῃ, ἐπειδὴ «οὐκ ἔστιν ἄλλως γενέσθαι», διὰ νὰ χαλυβδώσῃ τὸ εἶναι του μέσα εἰς αὐτὴν τὴν δοκιμασίαν. Ὁ Ὀδυσσεὺς καὶ ὁ Δούρειος ἵππος ἔχουν γίνεαι σύμβολα διὰ τὸν Ἑλληνισμόν. Καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ρώμης καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας τὰ σύμβολα αὐτὰ ἐλειτούργησαν ἀποτελεσματικῶς. Τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ρώμης ἦσαν ὁ Δούρειος ἵππος. Τὸ κρυφὸ σκολεῖο καὶ ἡ Ὀρθοδοξία καὶ αἱ κοινότητες καὶ ὅλα τὰ ἄλλα μέσα κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἦσαν ὁ Δούρειος ἵππος. Ἐλειτούργησαν ἀποτελεσματικῶς καὶ τὰ δύο αὐτὰ σύμβολα. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ἔχομεν ἄλλον τρόπον νὰ σκεφθῶμεν περὶ τοῦ μέλλοντος παρὰ τὴν ἱστορίαν, δὲν βλέπω διατί, ἐφ' ὅσον θὰ διατηρήσωμεν τὸ πνεῦμά μας, δὲν θὰ λειτουργήσουν καὶ εἰς τὸ μέλλον αὐτὰ τὰ δύο σύμβολα, ἐφ' ὅσον θὰ ὑπάρξῃ ἀνάγκη. Τὸ ἀποτέλεσμα δὲν θὰ εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἐπιβίωσις. Τὸ ἀποτέλεσμα δὲν θὰ εἶναι νὰ ἀφαιρέσωμεν τίποτε ἀπὸ κανένα, διότι οὐδέποτε πραγματικῶς ἀφῆρσαν — ἔδωσαν πάντοτε — οἱ Ἕλληνες. Διὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν ὅμως τὰ σύμβολα αὐτά, πρέπει νὰ ἐντείνωμεν τὸν βαθμὸν τῆς αὐτοσυνειδησίας μας καὶ νὰ μὴ περιπέσωμεν εἰς ἀπόγνωσιν. Ὁ Ὀδυσσεὺς εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς γνωριμίας τῶν ἄλλων λαῶν, τὸ σύμβολον, καὶ εἶναι καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὴν πατρίδα. Πάντοτε θὰ ἐπιστρέφῃ ὁ Ὀδυσσεὺς εἰς τὴν Πατρίδα του. Ἡ σχεδία τῆς ἐπιστροφῆς διὰ τὸν Ἕλληνα εἶναι πάντοτε ἡ προσωπικότης του.